

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 134

(18409)

2013 чылдың
НОЯБРЬ 19,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ТУЛГАН ЭРЛЕР

Эр кижик чуртун ээлээр, аал-оранын камгалаар, ажы-төлүн кижизидер бедик хүлээлгени тудар башыг күрүнени үндезиге тургузарынга ханы, мерген, чок шийтпирни кылып, чоргоор болгаш үлегерлиг болу деп кыйгырыг-биле Эрзин кожунун Адалар чөвүлелиниң эрттирген шуулганы онзагай болган.

Ноябрь 13-те Эрзинниң Кырыс Сорукту аттыг төп Культура ажынынга кожунун эр чонуну шуулганынга көрүкчүлөр зааган долган улуг-бичи назылыг адаларның хей-аъттыын көргөш, илге магадап, өөрүшкүм хайыгар болду. Кожунун Адалар чөвүлелиниң даргазы Валерий Чыкай удуртулгасы-биле кожунун бүгү сумуларында эр чонун каттыжышкынынарының 13 чылда кылып чоруткан кыл-чорудулгасын чугаалап үнээн. Дараазында шуулганның

стирикчилериниң отчедунга эки деп үнелди чон берген. Адалар чөвүлелиниң чөвүлелиниң ажылының көскү чижээнге бо чокта ажылгалга кирген чонун тудуглары: эринде спорт шөлү база Булуң-Бажы суур-ун эмнелгезин адаары чугула. Алды суму-арны төлээлеп олурушкан, ниитизи-биле 50 ажыг эр хиндиктиг чонун киржилгези-ле кожунда үш дугаар чыл эртип турар адалар шуулганынга чон кажангызындан атык чугаакыр болган болгаш бодалдарын ай-биле эвээш эвес үлешкен. Откун Магы-ыл база Дүкчээ Комбу дээн мерген өгбе-риниң сөглээн сөзү аныяк-өскенге чүден атык үнелиг болганы чугаажок. Эр чонун тузунга корум-чурумну экижидерин, бот-кижизидилгени шын чорударын, өзүп ора-алгалдарга үлегер болур төлөптиг чүүлдерни алырын база дараазында канчаар ажылдаа-ан адалар ажыт-чажыт чокка саналдажып, элек черге шүгүмчүлөжип-даа турду... Ада-риниң төлөптиг ажил-ижин үе-шаанда бе-лек үнелээри соңгаар салдымас хемчеглер-ин бирээзи деп, ол чугаалааш, Мөрениң адалар-хавыялыг малчыны Намдал Орус аныкчаповичиниң күш-ажылын алдаржы-лап мактаан демдек кылдыр суурнуң бир думчузун адап мөңгөжидер-дир деп Мөрөн сумунун адаларының баштыңы Анатолий Эржунун саналдаанын эр чон чүүлдүгүнүп, алыш часкаашкынынары-биле уткуп турду-рун мурнунда туруп турбаан онзагай санал-арны дараазында төлөптиг адалар, үлегер-лиг удуртукчулар кылдылар: Эрзин кожун-ун чагырга даргазы Роман Шинин, хамааты агалалының специализи Милан Кыныраа, ала байддалар диспетчери Семен Сагар, Эр-зиниң ниити-билиг школазының директору алат Кунуужап, сурагыг чурукчу, Бай-Даг колазының башкызы Вячеслав Дүпчүр. Тываның Баштыңы — ТР-ниң Чазааның

«Чонун огу» деп тускай шаңналга тиилекчи болган Вадим Чыкай.

Даргазы Шолбан Кара-оолдун бот-идепкейи-биле үндезиге турган болгаш, бүгү эр чонун бадылааны тыва Эр кижиниң дүрүмүн Россия Федерациязының бүрүн эргелиг хамаатызы деп шынзыткан документ — паспорт-биле кады 15 элээди оолдарга байырлыг байдал-га тывысканы хемчеглерниң эң-не көрүштүг кезээ болган. Эрин салы үнмээн-даа бол, эр кижиниң дорт хүлээлгелерин миннип, келир өйдө чонун, чуртун камгалажыр аныяк ха-маатыларга Эрзинде паспорт-виза албаны-ның начальниги Аяна Монгуш чылыг-чымчак күзээшкыннер-биле тыпсып турда, кожунун хөйүн көргөн адалары чоргааралын илередип, байырны чедирдилер. Аңаа улаштыр шериг албан-хүлээлгезин күүседиринче кыйгырт-кан 7 оолдарны Эрзинде шериг хүлээлгелиг хамаатылар-биле ажил чорудар салбырның начальниги Сайын-оол Саая оларның Россия-ның кайы булуңунга чедип база кандыг кезек-ке шериг эрттирерин таныштыргаш, оолдарга ак орукту күзеп, суй белектерни сунду. Ада-лар чөвүлели маңаа кайгал орбаан: эрестиг тура халышкаш, солдат оолдарны үдеп, ха-мыкка билдингир хей-аъттыг «Солдат идет по улице» деп ырыны чиртиледир бадырдылар. Кожунун Төлээлекчилер хуралының шийт-пири-биле Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының Эрзин кожунда төлээзи, суму-дан депшиттиргеш, Дээди Хурал депутадынга чедир соңгуттургаш, хөй чылдарда ажылдап чоруур мерген угаанныг өгбе Мөңгө Махоевич Майдырга «Эрзин кожунун Хүндүлүг чурт-такчызы» деп бедик атты тывыскан.

Адалар хүнүгө тураскааткан байырлыг хемчеглерге белеткел июнь 1-де школачы-ларның «Мен ачамны чуруп тур мен» деп чу-раан чуруктар мөөрейи-биле эгелээн. Жюри бөлүү Далчың Долуманың, Хорчун Айзаның болгаш Аяс Санчыйның чуруктарын тергип деп түңнээн. Кожунун ус-шевер адалары

Калин Сылдыс, Байыр Балдир, Сергей Де-мир-оол база Төмүр Сайын оларның чазал, каастап-сиилбээн эт-херекселдери, суй бе-лектери-биле чонну кайгаттылар. Культура бажыңының фойезинде чуртун сайзыралын-га аңгы-аңгы үелерде үлүүн кириштирип чораан эр чонун дугайында делгелгелер аалчыларның сонургалын хаара тыртып турган. Оларның аразында алдарлыг мөге Иргит Күдерек, ТАР-ның удуртукчуларының бирээзи Иргит Шагдыржал, хөй-ниити ажы-лының хоочуну Григорий Ширшин, Тываның чоргааралы, Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгунун база оон адазы төлөптиг өгбе Күжүгет Шойгунун ажил-амыдыралы-биле таныштырган номнар, фото-чуруктар онзаланып турду. Ада хүнүгө тураскааткан байырлалды кожунун төлөптиг эр хин-диктиг чонунун аразында мөөрей уламчы-лаан. Чонун бедик идепкейлиг киришкени ук мөөрейге салым-чаянныг, эрес тура-со-руктуг, чиик-сергек, мерген-топтук, хөглүг-баштак эр хиндиктиглер күжүн шенешкен болгаш дараазында шыырак белеткелдиг-лер шылгарып үнгөн. 3 аңгы номинациялыг мөөрейге элээди назылыг оолдар аразындан Эрзин ортумак школазының өөреникчизи, аныяк спортчу Пүрэвдорж Баянов шылга-рааш, «Эрниң эреси» атты чаалап алган. Мөрөн сумунун уран талантылыг огу, бот-тывынгыр композитор Радж Дангыт хып дээн аныяк эрлер ортузунга эң авангыр-сагынгы-рын көргүскеш, «Тулган эр» деп шаңналга төлөптиг болду. 35 хардан өрү кижик орту-зу ашкан адаларның мөөрей-чижилгезинге Сарыг-Булуң сумундан хөй-ниитичи ада, аныяк шүлүкчү Вадим Чыкай «Чонун огу» деп тускай атты чаалап алгаш, кезээниң тии-лекчизи болган.

Чаяна КЕЖИК.

Авторнун тырттырган чуруу.

Кажыыдалын илереткен

«Казаньда коргунчуг халап болган! Амы-тынын-дан чарылганнарның чоок болгаш төрөл кижилерин-ге кажыыдалывысты Тыва Республиканың бүгү чурт-такчыларының өмүнээзин-ден илередип тур бис. Улуг оглун чидирген адага, мээң коллегамга, Татарстанның Баштыңы Рустам Нургалие-вич Миннихановка кажы-далдың онза сөстөрүн илереттим» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкиге би-жээн.

«Татарстан» авиакомпания-ның 363 рейзин күүседип чо-раан, бортунда 44 пассажир-лиг «Боинг 737» деп самолет Москваның «Домодедово» аэро-портундан ужуп үнгөш, Казань хоорайның аэропортуна хонуп бар чорааш, ужуруп үнер-хонар шөлгө ноябрь 17-де 19.26 ми-нута турда кээп дүшкен болгаш өрттени бирген. Бортка чораан пассажирлер болгаш экипаж кижигүннери шуптузу амызын-дан чарылган. Баштай 44 кижик амы-тынындан когараан деп дыңнадып турган. Тодараткан медээ езугаар бортка 50 кижик чорааны билдинген, кым-даа ди-риг артпаан. Информация аген-тилелиниң дыңнатканын езугаар алырга, ол халапка Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаны-ның Татарстан талазы-биле эрге-лелиниң удуртукчузу Александр Антонов база аңаа чораан.

Казаньга болган авиахалап-тың чылдагаанын тодарадыры-ның талазы-биле комиссияны дораан тургузарын Россияның Президентизи Владимир Путин Чазакка дааскан. Тус-тус яамы-ларга болгаш ведомстволарга дилээшкын-камгалал хемчег-лерни дарый алыр даалганы берген. Ол коргунчуг халапка амызындан чарылганнарның төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын Владимир Пу-тин илереткен. Күрүнениң баш-тыңы Татарстанның Президентизи Рустам Миннихановче боду долгаан.

Россияның Чазааның Дарга-зы Дмитрий Медведев Казаньга болган халапка амы-тынындан чарылганнарның чоок болгаш төрөл кижилеринге ханы ка-жыыдалын илереткен. Само-леттуң аңдарылган чылдагаанын тодарадыр талазы-биле комис-сияны тургузарын болгаш баш-таарын транспорт сайыды Мак-сим Соколовка ол дааскан.

Ноябрь 18-ти Татарстанга ка-жыыдал хүнү кылдыр чарлаан.

Чаштарга — юридиктиг дуза

2013 чылдың ноябрь 20-де Бүгү-россияның уругларга эрге-хоойлу дузазының хүнү болур.

КНО-нуң эгелекчи саналын езугаар ол хүнү ноябрь 20-биле холбаштырган, 1959 чылда Уругнуң эргелеринин бирги декларациязын хүлээп алган, аңаа сөөк-язызы, кежиниң өңү, өнчү-хөреңги байдалы, ук-ызыгууру хамаанчокка уругларның өөредилге, кижизидилге, угаан-медерел болгаш күш-дамыр сайзыралының талазы-биле дең эргелерин чарлаан.

Чаш уругнуң эргелеринин декларациязы уругнуң эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп көөрүнче, оларны сагырынынче болгаш оларны боттандырар талазы-биле бүгү күштү үндүреринче бүгү ада-иелерни, эрге-чагырга органнарын, күрүне ажылдакчыларын, организация бүрүзүн кыйгырган. 1989 чылдың ноябрь 20-де аңгы-аңгы чурттарның 170 чактагы «Уругнуң эргелеринин дугайында конвенция» деп тускай документте ат салган. Делегейиниң тускай организациязы—ЮНИСЕФ—Каттышкан Нациялар Организацияларының Уруглар фондузу бүгү делегейде чаштарга дуза чедирип, оларның эргелеринин сагыттынып турарын хайгаарап турар. Ноябрь 20-де Уругнуң эргелеринин делегей хүнү кылдыр чыл санында демдегледип турар.

Бо чылын бистиң чуртувуска Бүгү-россияның Уругларга эрге-хоойлу дузазының хүнү бир дугаар эртер.

Тыва Республикага 2013 чылдың ноябрь 20-де, 9.00 шактан 17.00 шакка чедир Бүгү-россияның Уругларга эрге-хоойлу дузазының хүнүн ортумак школаларга, уруглар бажыңнарынга, уругларга эрге-хоойлу сүмезин чедирер албан черлеринге, чаштарга эрге-хоойлу дузазын чедиреринин, уругларның эргелеринин

айтырыгларының талазы-биле сүмелер бээр, хайгааралдың юридиктиг айтырыгларының, улуг кижилерге ада-ие-уруг харылзааларының айтырыгларының талазы-биле тайылбыр ажылдары, лекциялар болгаш семинарлар болур. Кызыл хоорайның школаларына 14.00 шакта уругларга эрге-хоойлу тайылбырының пунктулары ажыттынар.

Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээниң аппарадынга болчукчулар, нотариустар, Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинин болгаш Тыва Республикада Ие болгаш чаштың айтырыгларының талазы-биле агентилелдин специалистери уругнуң эргелеринин талазы-биле хамаатыларны хүлээп алыр болгаш сүме бээр. Адреси: Кызыл хоорай. Калинин кудумчузу, бажың 1 «б», каб.422. Айтырыгларны 2-63-09 (Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээниң аппарады) телефонну, а ол ышкаш 8-800-200-122 бүзүрел телефонун дамчыштыр салып болур.

Тыва Республиканың кожууннар чагыргаларының чанынга «Ажык эжиктер хүнүнге» дүүштүр болчукчуларның, нотариустарның, Россияның Юристер ассоциациязының Тыва Республика талазы-биле салбырының, а ол ышкаш чагырганың специалистеринин дузазы-биле хамаатыларны хүлээп алыр болгаш дуза чедирер.

Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинин чанынга хамаатыларны хүлээп алырын болгаш арга-сүме бээрин Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко, 37а деп адреске боттандырар. Айтырыгларны 2-07-82 телефон дамчыштыр салып болур.

Айыыл чок чорукту хынаар

Тываже авиарейстер кылып турар самолеттарның айыыл чок чоруун хынаарының дугайында албан-езуунуң чагаазын Тываның Баштыңы чоруткан.

Казанга болган халаптын дугайында Шолбан Кара-оолдыңнап каан соонда бодунуң «ВКонтактеда» арнынга мынчаар бижээн: «Казанга ол коргунчуг халап болуп турар

үеде Бакудан ужудуп чоруп орган мен. Тудуг материалдарының бүдүрүлгезинге инвестиция кириеринге белең компаниялар-биле чугаалажышкыннар кылыры-биле болгаш бүдүрүлгө шөлдеринге баары-биле дүүн кезээ ужудуп үндүм. Оон мындыг коргунчуг халап болду... Томскавианың, Красавианың удуртукчуларыныче ужудушкуннарның айыыл чок чоруун улам экижидериниң талазы-биле албан-езуунуң чагааларын база катап чорудар сорулгалыг мен. Мораль талазы-биле эргижерден самолеттарже кичээнгейни угландыраары, аргалыг болза, оларны солугуру эргежок чугула. Айыыл чок чоруктуң хыналдазының регламентизин онза кичээнгейге алыр херек».

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

САЙГАРЫЛГАДА — БЮДЖЕТ АЙТЫ

М.Козлов «Чоннуң бюджетин» таныштырган.

2014 чылда болгаш 2016 чылга чедир үеде бюджет талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннары Тываның Чазаанга болган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Бюджет, үндүрүглер болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетинин удуртукчузу Маргарита Чульдумнуң даргалаашкыны-биле эрткен хөй-ниити дыңнаашкыннарга республиканың Чазаның болгаш парламентизинин кижигүннери, ведомстволарның болгаш албаннарның удуртукчулары, муниципалдыг тургузулгаларның болгаш кожуун чагыргаларының баштыңнары, Саналга лалатазының болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери киришкен.

Хөй-ниити дыңнаашкыннарын ажыдып тура, Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа бо айтырыгга чугаалажырынга идеп-кейлиг киржирин, үре-түннелдиг ажылдаарын күзээн. Тываның Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Михаил Козлов база ындыг күзээшкыннерни кылгаш, республиканың кол документизинин ажылдап кылыкчыларына таварышкан кол бергелер—бюджеттин орулгалыг кезээн деңдески болдурары болгаш өзүп олар социал чарыгдалдар дээрзин айыткан. Ол ышкаш Чазак бир дугаарында республиканың

Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазын езугаар ажылдап кылган «Чоннуң бюджетин» кирип турары онзагай чүүл деп, бирги оралакчы демдеглээн. «Хамаатыларга бюджетти» билдингир дыл-биле болгаш көскү кылдыр бюджетти тургузарының кол-кол методтарын таныштырган, бюджет акша-хөреңгизин кандыг сорулгаларга кайы хире хемчээлдиг шилчидерин, ооң түңнелинде кандыг түңнелдер чедип алырын айыткан дээрзин ол дыңнаткан.

2014 чылда болгаш 2016 чылга чедир үеде республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин баш удур санаашкыннарының дугайында база республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелин дугайында илеткелдерни экономика сайыдының бирги оралакчызы Аида Артына болгаш саң-хөө сайыды Орлан Достай олар кылганнар.

Баш удур санаашкыннарның кол-кол параметрлерин ийи хевирге көргүскен: бааза — ол социал-экономиктиг адырның турум сайзыралынче угланган, шапкын — улуг-улуг инвестиция төлөвилелдеринин күүселдезин дүргедедирин көрүп турар чүүлдерден тургустунган. Республика бюджетин тургузарының үндезини кылдыр баштайгы хемчегни шилип алган.

Баш удур санаашкын езугаар

регионнуң ниити 2016 чылда 51,2 млрд рубль болур деп санатты. Азы 2012 чылдаазынча, күштүг болуп турушу өзүлдө 1,4 катап хөй чылда үлетпүр бүдүрүлгезинин индекси эртип турар деңгээлден 106-111. Үлетпүр бүдүрүлгезинин деңгээлдерин 2016 чылга чедир 1 өзер.

Үлетпүрде кол курлавырларын мошингээди алырын тудуг материалдар дустриязын сайзыргандыраар. Бланк хоорайга тууйбу болгаш заводтарын, бажың бинатты тударын 120 миллион рубль баазырадып кылыр бешилчидер.

Даштыкы инвентарны хаара тудар чот төлөвилелди тудары вилелин күүседип, ву-Аксы суурга чедир котельнаяны тудуун өске-даа чурттакчылыг модульдуг котел төлөвилээн соонда энергетиканың айыруун бедидеринге уж болур.

Көдээ ажыл-агый продукциязы 2014 чылда 1,2 млрд рубль чедер, азынча 493 миллион рубль. Көдээни улам ыңайлаштырынга эъткир болгаш дүң өстүрери, ажыл-агый материал-техниктиг быжыглаары, чер мурнакчы технология гээдири онза чугула болурун. Көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыр цехтер тударын улуг фермер ажыл-агыйлар дузазын чедирери үр. Сыын ажыл-агыйын сары көдээ ажыл-агыйд шийитпирлээр айтыр бирээзи болур.

Долаана Виталий ШАЙФЫР тирттырган чурукту

Бюджет талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннары.

Айтырыг — харыы

Бок тудуп чиди-ле

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы суурунун туралы арыг-силигин, чаагайжыдыл-талазы-биле республикага сурагжып, чурттадыг черлерни ап келген. Ырак-чооктан чон, аалчылар суурнун арыг-силиин, аалжын магадап чоруп турду. Мен ажил-турумда Чадаанадан «С-100» трактор алылып алгаш, хөөр чоок-кавызынын, суурну алындыр оваа-оваа бокту бөле үстүрген. Соонда 2-3 чыл бурунгаар Н.О. Кара-Сал, М. Монгуш олар ажилдап тургаш, суурнун хову талазынын чурттакчыларынын арыдыр чүдүрүп аштаан. Сөөлгү үеде бокту аштавастан. Ам чурттаканчыг ча-суурувусту бок-күзүрүм тудуп чиди-ле! Дугайында Чыраа-Бажы суму чагыргазынын аалжына албан-биле баргаш, чугаалаан. Мынчага дээр дээштиг хемчег алдынмаан. Чамдык чурттакчылар чүгө херимини иштин арыг-силиг тудуп, кудумчу талазы оларга хонус хамаарылга чок кылдыр бодаар. Хүл-турумун, бок-сагын, эрги идик-хевин, инек хаан-даа кудумчу же төгөр, овааланы берген кылалар. Ол ышкаш хөөрнү бок тудуп чи-р барган. Суурнун ишкээр хем кыды, хову талазы болгаш Кызыл-Тейни долгандыр бок алааны берген.

Бир берге айтырыг — ызырар ыттарны чурттап баглайын турары. Чурттакчылар 2-3 ызырар ыттарын хундус безин кудумчу же алыттар. Хайгаарал чок черлик ыттарга алырарыштыр суму чагыргазы кандыг хемчег алыр ирги?

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы сумузу.

РЕДАКЦИЯДАН: Оолак Кара-Салдың ча-

гаазынга тайылбырны Чыраа-Бажы сумузу-нун чагырга даргазы Зоя Шокун-ооловна Лопсандр болгаш сумунун баштыгы, Төлээлекчилер хуралы-нын даргазы Опар-оол Хунанович Сарыглардан алдывыс:

Зоя Лопсан — Чыраа-Бажы сумузу-нун чагырга даргазы:

«Суурнун арыг-силиинче кичээнгеи салып, чогуур хемчеглерни ап чорудуп турар бис. Суму-да складтын чаны, хөөр чоогу дээш 16 машина ишти бокту аштап-арыглан. Үе-дүптен, чылдан чылче чыгып келген бок-тур, ооң мурнунда база аштап турза-даа, дөмөй-ле чедир арыглаттынмайн барган. Амгы үеде суурну долгандыр аштап чоруп олурар бис. Чурттакчы чон база бок кайы хамаан-чок октавазынын дугайында сагындырылганы алган. Мындыг байдал чурумчаан.

Опар-оол Сарыглар — сумунун баштыгы, Төлээлекчилер хуралынын даргазы:

«Чоокта чаа бо айтырыгны кожуун хура-лынга сайгарып чугаалашкан. Бок дээрге бүгү сумуларда черле нарын айтырыгларнын бирээзи. Кожуун чагыргалары бюджет талазы-биле нарын байдалда, ынчалза-даа сумуларда бок-күзүрүмнү аштап-арыглар-биле акша-хөреңгини тускай-лаары көрдүнгөн. Боттарывыс күжүвүс-биле суур иштинде бокту аштап-арыглан бис, чурттакчылар дузалажып турду. Бок төгөр черни аңгылаан. Суурнун оруун база кылып, чаагайжыдылга ажил-дары чоруп турар.

Черлик ыттарга хамаарыштыр алырга, ыттарын баглаар дугайында сагындырыгны чурттакчылар алган. Бо хунде ээзи чок, кудумчуда маңнап чо-руур ызырар ыттар чок-тур ийин.

Аргыжылга — берге байдалда

Сентябрь айдан эгелеп чоннун Кызыл хо-о-биле кожууннар аразында аргыжылга ав-тобустарын дүжүрүп каапкан. Кижилер бүрүзүн-машина-балгат бар эвес, иштиг-сааттыг, бажан, чаш ажы-төлдүг иелер, кырганнар кере байдалга таварышкан. Хууда машина-арыг аргыжылга өртээ аажок аар. Бөдүүн-нун аргыжып тур-автобустарын чү-дүжүрүп каапканын, нарын катап тургу-п көрзе кандыгы? Бүрдө хууда кижилер автобузу-биле чонну алыштырып турар, бүржүлөр амырап турар дээр. Кожуун-бүрүзүнге мындыг ак-тиктиг чолаачылар турган болза деп бодап-ышка кирип келир.

Эрзин, Бай-Тайга кожууннарынын чурттакчы чонунун мурнундан.
(Ред: чагаада хөй кижилер адын салган).

Юлия Маркина, пассажир АТП-зинин улуг слетчери:

«Сентябрь айда бензин өртээниң өзе бергени-ол-ла айны 15-тен тура кожууннарже авто-старны халытпайн барган. Чүгө дээрге бензин-өзүлдези-биле катая аргыжылга өртээ база

көдүрлүр ужурулуг. Ынчангаш бир ай бурунгаар Кызылдың мэриясынын тарифтер талазы-биле килдизинче аргыжылга өртөөн эде санаан доку-ментилерни кириген бис. Ооң харызын албаан шаанда автобустарны халыдар эргевис чок. Ко-жууннарда бензин өртөө Кызыл хоорайдан артык аар, ол биске орулга чок. Абаканда аргыжылга өртөө өзүп турда, бистин республикада барык ийи чылдың дургузунда өртектени өстүрбейн турар. Мэриядан чөлшээрел кээрге-ле, автобустар катап халып эгелээр.

РЕДАКЦИЯДАН: мэриянын хоорай ажил-агынын талазы-биле департаментизинин на-чальниги Александр Черноусовтун ажилынын чай чогу-биле тайылбыр ап чадаан бис. Мэриянын парлалга албанынын ажилдакчызы Аяна Биче-оолдун чугаалап турары-биле алырга, пассажир АТП-зи бо хунге чедир барык орулга чок ажилдап келген. Кожууннарже автобустарга колдуунда чингелделиг хамаатылар, пенсионерлер аай-де-дир аргыжар. Бензин өртөөнүн улгатканы-биле аргыжылга өртөөн өстүрери чөптүг. Тус черниң чагыргалары кожуунче автобус аңгылаар дуга-йында пассажир АТП-зи-биле тускай керээ чарар ужурулуг, ынчалза-даа бо хунге чедир чаңгыс-даа удуртукчу келбээн. Автобустарны халыырын соксатканы-биле чон берге байдалда келген. Ынчангаш бо айтырыгны чогуур албан черлери, ылаңгыя кожуун чагырыкчылары, дарый шиит-пирлээринге киржир ужурулуг.

ат-сывы албан турар ужурулуг. Солун ажилдакчылары ооң чагаазынга даянып, айтырыгны чогуур черлерге тургузар дээрзин утпаңар!

Алдынай БАДЫ-ХОО
белеткээн.

Мөген-Бүренде
Культура бажыңы

Улуг-хунде, ноябрь 17-де, Мөнгүн-Тайга кожуун-нун Мөген-Бүренге катап туткан Культура бажы-ңынын ажыдышкыны болган.

Бо чылдың майда күштүг хат-тың уржуундан электри шугуму үрелгеш, көдээ Культура бажы-ңы өрттөнгөн. Сумунун болгаш кожууннун чону бир демнинин көргүзүп, ачы-буян марафон-нарын эрттирип турарын Тыва-ның Баштыгы деткип, ТР-ниң Культура яамызы таварыштыр «2013-2014 чылдарда культура болгаш уран чүүлге күрүнө дузаламчызы» тускай сорул-галыг программадан 9 млн. рубльди аңгылаарын дааскан. Аңаа немей тус черниң кожуун бюджетинден 900 муң рубльди база кириштирген.

Культура бажыңын кыска

хуусаа дургузунда катап тут-каны-биле Тыва Республика-ның Чазааның болгаш боду-нун мурнундан Шолбан Кара-оол изиг байыры чедиргеш, Тываның ырак-узак, кыдыг-кы-зыгаар, агаар-бойдузу дошкун черде сумунун чурттакчы чонун-га бо болуушкун улуг байырлал дээрзин демдеглээн.

«Мөнгүн-тайгажылар — берге үеде бот-боттарын деткижер чон. Өөрүшкүнү шаңнаан ажил-иштиң соонда сагыш-сеткилден дыштанып алыр Культура өргээ-зи моон-даа соңгаар улам сайзы-раарын, ону камныг, хумагалыг эдилээрин болгаш кижилерниң үзүлбес чыгыр төвү болурун сагыш-сеткилдин ханызындан күзеп тур мен!» — деп, Ш.В. Ка-ра-оол байыр чедиришкенинге йөрээген.

ТР-ниң парлалга албаны.

ДОШ: айыыл чок чорук

Чамдык улус ногаан чайга ынак, чамдык улус ак харлыг кышка ынак. Ынчан дошка конькилеп, дагдан хаактап, шанактап ойнап бадып болур болгай. Ынчалза-даа кыжын солун үелер турза-даа, оваарым-ча чок болур болза, айыыл-халапка база таваржып болур. Ол болза колдуунда дошка айыыл-дыр.

Кыштын соогу келгени-биле хемнер, хөлдөр кыры дошталып эгелээн. Оваарымчалыг болбас болза, ол кижилерге билдингир айыылды тургузуп турар. А дош кылынаар үеге чедир хемнер болгаш хөлдөр кырынга чоруу-рунун айыылдыг барымдаазы бар. Ынчангаш Тыва Республи-каның Чазааның айтышкыны езугаар республиканың деви-с-кээринге «Чуга дош» деп профи-лактиктиг операцияны эрттирер кылдыр чарлаан.

Аңаа республиканың Хамаа-ты камгалал болгаш онза бай-далдар агентилели, Өөредилге яамызы база тус чер чагыр-галары сугларга айыыл-халап болдурбазы-биле профилак-тиктиг ажилдарны декабрьдан эгелээш, апрель айны төндүр эрттирер деп айтыкан.

Хемни автомашиналыг ке-жип турар улус айыыл-халапка таваржып болур. Ынчангаш чолаачылар кезек дүрүмнерни билип, сактып алыр ужурулуг. Дош кыры-биле кежерин тускай демдектер азы бижик-биле хо-руп каан болза, ынаар чагдавас болза эки. Доштап кежер апар-за, чорук кижилерин дүжүргеш, машинаның эжиктерин ажыдып алыр. Кандыг-бир чылдагаан-биле хемни кежер апарза, ооң быжыын хынап, шынзыгып аар херек. Доштуң айыыл чок кы-лыны:

— чадаг кижилерге — 7 см эвээш эвес;
— аъттыг кижиге — 13-12 см;
— чиик автомашина — 26-19 см;

— автомашина чүктүг (УАЗ) — 34-25 см;
— ГАЗ-51 — 44-25 см;
— ЗИЛ-130 — 45-34 см;
— Трактор — 52 см эвээш эвес.

Доштуң кылынын айыткан-даа болза, хемнер дески эвес болгаш үезинде деңге доңмас болганда, хемнерниң кежер черлеринде дош кошкак болгаш чедир доңмаан черлер бар бооп болур.

Балыкчыларны база сагын-дырып, дошка айыыл чок чоруу-нун дүрүмнерин айтыр-дыр бис. Чаңгыс черге кижилерниң дош кырынга бөлүгөжери, чүктү чыыры айыылдыг. Дошту дежи-п өрүмнээрде база хынамчалыг болур ужурулуг — оңгаржы-гаштар аразы ырак болур: чаң-гыс черге хөй оюк өрүмневес. Балыктап оран чериңер өске балыкчыларга азы кижилерге көстүр ужурулуг. Бодунга узун ыяш азы хендир ап чорууру чугула.

Дош кырынга оваарымчалыг болуп, кичээнгеиңер черле ышкынмаңар. Баш бурунгаар дараазында кандыг чүүл болу бээрин кым-даа билип шыдавас, ынчангаш дош кырынга дүрүм-нерни сагып чоруңар!

Снежана ШОЙЗАТ,
ХК болгаш ОБ агентилели-ниң информация килдизинин начальниги.

ЧАРАШ ХОЮМ — ТЫВА ХОЮМ

АРГАР-КОШКАР УКТУТ БООР ОҢ

Бистиң ада-өгбелеривис-тиң Тываның кончуг кадыг-дошкун агаар-бойдузунга таарыштыр чүс-чүс, муң-муң чылдар иштинде шилип, азырап келгени тыва хой кончуг шыдамык болгаш өзүүчел. Тыва хойнуң кажан, канчаар тыптып келгениниң дугайында тоолчургу чугаалар, эртем езугаар даап бодаашкыннар хөй.

Бурунгу өгбелеривис Робинзон Крузонуң черлик өшкүлөр, те, чуңманы өөредип ап турганы ышкаш, аргар биле аргар-кошкарны бир шагда аал малы кылдыр өөредип алган болуп чадавас... Азы аал малы азырал хойнуң ол шагда кодан-коданы-биле көжүп чоруп турган черлик аргар-кошкар-биле эдеришкенинден тыва хойнуң уксаазы тургустунуп келген бооп база чадавас... Ол даап бодаашкынның бир бадыткалы кылдыр бистиң бир эживис-биле Улан-Удэ хоорайга тыва хойнуң уксаазына эртем ады камгалап турда болган каттырынчыг таварылганы кирип болур. Тыва кошкар чуруу көргүзүп турган чүве-дир. Бир эртемден: «Бо силерниң көргүзүп турар чурууңар азырал мал эвес, черлик аң, аргар-кошкар чуруу-дур, интернеттен алдыңар бе?» — деп айтырган. Аңаа олуржуп турган эртемденнерниң хөй кези чылдыңна Читага болур уксаалыг малдар ярмарказына киржиپ турар болгаш, тыва хойну, кошкарны көрген, чамдыктары харын-даа Тывага кээл бистиң хоювусту тудуп, суйбал, шинчилеп турган болгаш олар бо ылап-ла тыва кошкар-дыр деп бадыткааннар.

Шаандан бээр тыва хойну малдап келген улуг назылыг кижилер оң кошкарының шала аңшургуу, эрес-кашпагайын магадаар. Үскүлөжирде, дедирленип-дедирленип алгаш, кайы оранчоктан хөрээ черге дегбес кылдыр ужугуп олурар джир. Ооң ындыг шынарын Читага болган ярмаркага херек кырында көрген мен. Тыва кошкар демир кажаа иштинге анаа черле турбас, ыңай-бээр шошкаан, кажаазын ажа халый бээр дээш дап берген, ону сонуургап көрген кижилерни үзөр дээш чааргаан турар. Ооң чанынга «Байкал артының» джиривис чинге-нарын дүктүг уксааның кошкарларын делгээн. Семизинге тура албас, ышкыштап чыдар, теверге безин турбас, дайнаыры дам баар чүве болган. Тургузу азырааш, үрезин ап турар болганда, ындыг кошкар хой кырынче-даа каяа шурай алыр... Чанымга бир назы-хары улгады берген бурят угбай кылаштап келгеш, бистиң кошкарывысты көргөш: «Бис, бурят чон, шаг-шаанда база мындыг аргар-кошкар ышкаш чоргаар, чараш хойлуг чораан бис. Ону бистиң ада-невис малдап чораан, ам чок-тур, когу үзүлген» — дээш ыглаптар чазып олурар чораан.

Тыва, бир талазында, аргы-жар орук-чири берге, кыдыг-кызыгаар болгаш, ийи талазында, чүвениң кедизин бодаар мерген угаанныг малчын өгбелеривис хоюнуң аразына тыва

кошкарны чажырып азырап чораан болгаш бистиң хою-вустуң когу үзүлбейн баргандыр.

АРТЫК ШЫНАРЫ ЧУДЕЛ?

Агаар-бойдуска таарышканында. Чазын ала-харда тыва уксаалыг хойлар мээске төрүп алгаш, хураганын кургады чылгааш, өдекке эдериш кирип келир. Көк хаяның үүрмек сайлары хураганын кезинде чыпшынып калган, догдурт-кайнып чоруур. Чамдыктарының кулактары харын доңгаш, дүшкүлөп каар, ынчангаш шумуш, докпак кулактыг болур. Хөй ажаалда-тежээлде-даа хереглес, хары ашты берген черлерден сарыг-сиген чулгаш, ону бооп бээр, оон боттары-ла одарже кире бээр.

Эртем езузунуң чамдык медээлеринден алырга, тыва хойнуң уксаазы үш муң чыл бурунгаар тургустунгаш, уксаажыдылганың янзы-бүрү чадаларын эрткен. Тускай эртем-билини чок-даа болза, бистиң өгбелеривис угундан, ханындан малчын болгаш, кандыг-даа зоотехниктерден чыда калбас чораан. Одар-белчири-ни шын шилип алыр, чылдың эргилдезиниң аайы-биле хуваап билер талазы-биле олар улуг эртемденнер-дир. Оларның ачызында берге, узун кыш соонда дүрген семирчел, суг хереглес, харны суг орнунга ажыглаар, хураганын кончуг бердинген мал.

Кортук-дезиг, черлик аңзыг-даа, шаанда суг болза, кажаа-даа хереглес, ажык дээр адаанга, кончуг бодамчалыг кылып каан, ыжык хаялыг өдекке кыштаар тыва хойнуң уксаазы тургустунуп келген болгаш кадагалаттынып арткан. Кожа-хелбээ хакас, бурят, алтай чоннуң бо хевирлиг тус чер уксаазының хою узуткаттынып калган. Буряттар Моолдан элээн хой садып алгаш, чиккен уксаазын катап тургузар дээш ажылдап эгелзэн. Амгы үеде көдээ ажыл-агыйның өөредилге черлериниң номнарында «бурят хой» деп уксаа бар, а хойнуң боду чок.

Бистиң тыва хоювусту моол уксаалыг база калбак чаглыг кудуруктуг хойларга домейлээр, оларга мөзүлештирер бодалдар бар. Херек кырында тыва хой оларның кайызынга-даа дорт хамаарышпас, кыска чаглыг кудуруктуг хойга хамааржыр болгаш сөөлү үеде ооң уксаазы эъткыр-дүккүр уксаага чоокшулажып келгенин эртем бадыткаан.

ТЫВА ХОЙНУҢ «БАЖЫН ЧИИР» ЧАСКАН

«Кукуруза», «өшкү — кудумчу дайзыны» дээн ышкаш, эрткен чүс чылдың 50-60 чылдарында тус черниң агаар-бойдузун, төөгүдөн тургустунуп келген ажыл-амыдыралында өөренип көрбээн, чинге-нарын дүктүг хой өстүрер дээн политика тыва хойнуң когун үзөр часкан. Ынчан Тывага эң-не билдингир болуп артканнары меринос, каракуль, сараджин дээн ышкаш 20

ажыг уксааның хойларын кирип, хайнакташтырып эгелзэн. Угунда-ла чаа уксаа, үре-сады бээр болганда селекция (хайнакташтырылга) ажылы депшилгелиг болбайн аан. Ынчалза-даа төпчүткен бригадалыг, изиг-соок суглуг, янзы-бүрү холуксаалыг чөмнөр белеткээр цехтерлиг, чанында тарымал сиген өстүрер калбак-делгем шөлдүг, машина-тракторлуг черлерге тургузу азыраар кылдыр көрдүнген меринос, каракуль дээн ышкаш малды тудары эге дээр-резинде суг биске кончуг даржыктыг болган. Малчыннар хой кажаазы кылырындан эрткеш, ооң иштинге «тепляртар» джигри аңгы одаар хураган кажаазы база тудар, ону одаар-көзээр ужурга таварышкан. «Удавас хураганнарыңарны чөргөккө ораагаш, чайгал эгелээр боор силер» — деп, хоюнга кажаа тутпас, кыры ажык хөртүк-херимге кыштадыр моолдар-ла бисти кыжырып чоруп турган. Бай-Тайгага төрүттүнгеш-ле ийи ай болган каракуль хураганнар кезинден бөрт, моюндурук кы-

АМ КАЙНААР УГЛАЗА ЭКИЛ?

Бистиң бир дугаар эртем-денивис Илья Дөңгүр-оолович Кызыл-оол өгбевис чинге, нарын дүктүг тыва уксаалыг хойну үндүрер дээш дыка солун ажылдарны кылган. Ол үеде чогуур деткимче албааны-биле эртемден ажылын эчизинге чедирип шыдавын барган. Бодунуң эртеми мал эмчизи-даа болза, көңүс өске адырның ажылын ол хире бедик деңнелге кылып чораанын бодаарга, Илья Дөңгүр-ооловичиниң эртем-били-даа, арга-дуржулгазы-даа четчир чораан-дыр. Бодум амы-хууда Тывага уксаажыдылга ажылын эртем езугаар бир-ле дугаар кылып чоруткан кижиге өгбевис деп санап чоруур мен. Амгы үениң уксаалыг тыва хоюнуң аңгы-аңгы хевирлерин тургузарына Москвадан академик Х.А. Амерханов, профессорлар В.Г. Двалишвили, Ю.А. Юлдашбаев, Улан-Удэден С.И. Билтуев, Г.М. Жиякова, доцент А.В. Матханова, бистиң хоочун специалистеривис К.Т.

Тыва уксаалыг кошкар.

лыр дээш союп эгелээрге, малчыннар ыглажып турган деп, ол үеде ажылдап чораан улуг назылыг зоотехниктер чугаалаар чүве.

Тес-Хемниң Ак-Эрик суму-зунуң болгаш өске-даа чамдык кожууннарның хоочун, кажар угаанныг малчыннары меринос, каракуль, сараджин уксаалыг кошкарлар-биле хайнакташтырган күрүне хоюнуң аразына боттарының хуу малынга тыва кошкарларны база чажырып эдериштирип чораанындан ооң когу үзүлбейн барган. Чүгле малчыннар эвес, ол үениң мал ажыл-агыйының чамдык тускай эртемниглери база калбаа-биле чинге, нарын дүктүг хой өстүрер дээш шургуушкунуң айылын билер чораан. Бо политиканың кидин тергиидеп турар үезинде, 1968 чылда ол-ла Ак-Эрикке С.Монгуш, Б.Балчыр эртем-шинчилел ажылдары кылгаш, мурнуу кожууннарга чүгле тыва уксаалыг хойларны өстүрерин сүмелзэни архив документилеринде кадагалаттынып артып калган. «Күрүнениң политиказынга удурланган» дээш оларның эртем-шинчилел ажылдары кылырынга, ажыл-агыйының аайы-биле депширинге шаптараазыннар тургустунуп келиринден сезинмейн чораан кижилер база бар боор-дур.

Чаш, Х.Т. Чымба, К.С. Иргит байлак арга-дуржулганын кадып, улуг дузаны көргүскен.

Кандыг-даа мал үениң аайы-биле өскерлишкенинге черле таваржыр. Бистиң тыва хою-вусту Моолдун баяд кошкары-биле хайнакташтырганының түңнелинде хову черниң тыва уксаалыг хоюнуң чаа хевирли тыптып келген. Ол эртем езугаар бадыткаттыган болгаш 2010 чылда уксаажыдылганың төп күрүне комиссиязынга бүрүткелди эрткен. Ол-ла үеде Мөңгүн-Тайганың даглыг черниң тыва хою база ол комиссиядан бодунуң уксаазын бадыткан «херечилелди» алган. Амгы үеде арыг тыва хойнуң уксаазы Өвүрнүң Торгалыгда тургустунуп келген деп санап турар бис. Ол ховулуг черниң бо хевирлиг хоюндан деңзизи биче, даглыг черниң хоюндан улуг бооп турар. Тыва хойнуң база бир онзагай шынары колдуу-ла чайгаар үнген изиг өттүг черлерге одарлаар, кандыг-даа холуксаа чок, арыг тайга суу ижер болгаш, эдидиниң амдангы, чаагай болурунда. Делегейде бистиң хоювус эдидинге чедер ындыг сүүзүнүг эът чок. «Хүн-Хүртүнүң» артистери даштыкыга чоруп тургаш, «изиг-ханнак-сай» бергеш, хой садып алгаш, дөгөргеш, ханын кудуп алгаш, чип чадап кааннар. Кижиге ыш-

каш, ногаа аймаа, хлелочка, чүүл бүрү холукса чөмнөр-биле азырал каап шөйүндү-чөрөмези, хан чиртинмес болган. Чечнянган оолдар база-ла «изиг» садып алгаш, эдидин-даа, х даа чип чадашкан бис д Бодап көөрге, оңдунда, с каракка көзүлбес-даа нефть сиңип калганында Ынчангаш Тывага Тор ышкаш ажыл-агыйлар тыва хойнуң генофондузу үре-садызын кадагалат болгаш сайзырадыр бүдү болуп артар ужурлуг.

СССР-ге каттышкандан бо чоокку үелерге чедирга уксаалыг мал азыраашынзылга бижиктиг чаңгы ажыл-агый турбаан. Чүгл ажылынга хамаарыштырга, амгы үеде Чөөн-Хем-«Белдир», Мөңгүн-Тай-«Мөген-Бүрен», Тес-Х-«Деслең», Кызыл кожу «Кызыл», Барыын-Хе-тиң «Биче-Тей» уксаажы-ажылдарының күрүне доктилерин холда алган болга диишкенин ажылдап тура

Шаанда меринос, карадарны өстүрер дээш шур турганывыс ышкаш, чүгле «важыдар» дээш калбаа чүткүп туруп бээр болзуу база шын эвес. Ылаңгыя ностуң эди тыва хойга ш талазы-биле четпес-даа б деңзизи аар, дүгү эки. Бо кен чылдарда меринос Ты агаар-бойдузунга ижигил, малдап өөрени берген лер-даа хөй апарган. Ына амдызында тыва хойга мөөңнөп өстүреринге Тес-Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тай-Бай-Тайга кожууннар ч деп санап турар бис. У ажыдылга ажыл-агыйлары аңгыда, боттары таныш-кө дөргүл-төрөл аайы-биле баштыг, маңган ак кошкарны, хойларны тыптынып а өстүрүп турар малчыннар көвүдзэн. Мал ажылынычтар, оларның аразында ажыл-агый угланышкы тускай ортумак өөредилгелери дооскан кижилер кирип эгелзэн. Ажылындан сиялап алгаш, малчыннай ген башкылар, өске-даа интеллигенция немежил чыдар. Ынчангаш хойнуң уксаазы-биле чергелештир хойну арбыдадыр өстүрери садып-саарының магады тургустунуп келген. Бо аж улам шапкынчыдарда, уксаа дылга ажылын чорудуп т биче хемчээлдиг ажыл-а лар-биле чергелештир гено — салгал дамчаан үре-сады дагалар бүдүрүлгелерни тургузары чугула. Ол бүд гелерге уксаалыг малдың ның тургузуу, мага-бод хемчээли, кедерезе, соок а ка доңуруп каан шаралыг төлүнге чедир кадагалатты турар ужурлуг. Бежен-ал каш-даа чыл эртерге, бис салгалывыска артып каар болур. Эң-не кысказы-а алырга, ниити түңнел мый хевирлиг болур-дур.

Лариса Шин

Тываның күрүне университетиниң көдээ ажыл-агый факультетиниң зоотехника кафедрасының эргелекчи доцент, көдээ ажыл-агый темнериниң кандидаты.

Ш.Ч.Сат аттыг Чаа-Хөл ортумак школаның тыва дыл башкызы, Чаа-Хөл кожуунда инновациялыг шөлчүгештин башкарыкчызы.

ЧОЛААЧЫЛААРЫ — ЧЫМЫШТЫГ ИШ

Ынчан 1950-60 чылдарда амгы "Алдан-Маадыр" совхоз-ту Калинин аттыг колхоз деп адап турган. Чылгы малдың ылгавыр демдээн аъттың саарына изиг демир-биле «МИК» деп базып каар, азы тодаргайлаарга, Михаил Иванович Калинин дээн. Ындыг демдек боорга-ла, колхозтуң малы дээни ол. Ол үеде мал кыш, чай чок ажил кылыр кол-ла шимчедикчи күш турган. Кыжын шанактыг, чайын тергелиг кандыг ажилды кылбас дээрли: одаар ыяжын, сигенин сөөртүр, аал-коданын көжүрер, тудуг ыяжын, чудуктарны сөөртүр, чорук-херек кылып мунар...

Колхозка чоорту янзы-бүрү маркалыг автомашиналар кээп эгелээн. Бүдүн чартык тонна чүк сөөртүр ыяш кабиналыг "полуторка", "ЗИС-5", "ГАЗ-51" деп маркалыг самосвалдар келгилээн. Ол үениң чолаачыларын сактып бижип көрейин.

Колхоз, совхозтуң ынчангы чолаачылары Шалдаң-оол Ондар, Серен-Доржу Монгуш, Хоолур-оол Ооржак, Санчыл Ондар олар дүн-хүн дивейн могаг-шылаг чок ажилдап, улус ажил-агыйынын янзы-бүрү чүктүрүн сөөртүп турганнар. Ылаңгыя орук-чирик берге Ара-Арга деп черден топпак сөөртүр, суурдан барык 60-70 хире километр ырак Манчүрек тайгазындан бажың тудар, дилдирер чудуктарны "ЗИЛ-157" маркалыг машина-биле кончуг кадыр-берт оруктарга техниканы билдирлиг башкарып ажилдап турганнар Киров Куулар, Шыыр-оол Ондар олар хамааржыр.

Ол үеде озал-ондак кылып, орук шимчээшкини үрээр чолаачылар чок. Чолаачы Киров Куулар: "Акыңның машиназы ажилдап турда, баян дег-дир бе?" — деп баштактангылаар.

1961 чылдың кыжынында "Чыраа-Бажы" совхозка хары угда "ГАЗ-51" база "ЗИЛ" маркалыг чаа машиналарга чолаачылар хергелеттине бээр-ге «Алдан-Маадырдан» кезек чолаачылар Серен-Доржу Монгуш, Деспи Монгуш, Киров Куулар, Быртаа Монгуш олар боттаңнап ажилдап барганнар. Ынчан олар суур үстүндө Хорагай Ооржактың (алдарлыг сыгытчы, хөөмейжи) бичи казанак бажыңына чурттап турган. Кыжкы үеде гараж айтыры берге, чүгле суур баарына, хем кыдыына ыяш, кончуг

тар бичи гаража машиналарны домкрат-биле көдүрүп тургаш, таарыштыр тургузар чүве. Гаражтың ортузунда суг изидер доскаарлыг печка бар.

Мен база ол акыларымны эдерип, чолаачылар курузунга өөренип барганым ол. 18 хар четпээн-даа болзумза, совхозтуң кол инженери Новиков дарга мени: "Өөренир сен, күзелиң бар-дыр" — дээш, күлүп алды, а башкылар гараж эргелекчизи Ангыр-оол Ховалыг, автомеханик Кошкар-оол олар база чөпшээрешти.

Бир-ле катап хай-халап бол чаккан. Кыжын соокта, эртен эрте чолаачылар машиналарның радиаторларына изиг суг кудуп ажилдадыр, ыш-бузунга гараж иштинге чүү-даа көзүлбес чүве болбазыкпе. Ол үеде мен машиналар ажилдадып, суг дажып, дузалажып чоруп тургаш, машиналар ыяжынга угаарлап, угааным ышкыныпкан болган мен. Миннип кээримге, гараж даштында чолаачылар мени хар-биле дүрбүп, силгип турлар. Оон бажым аарыыр, кузар болдум. Серен-Доржу акый мени: "Улустуң чаңгыс оглунуң тынынга чедер часты-выс, харын-даа чаян болду, өршээ!" — деп турар чораан.

"Чыраа-Бажы" совхоз-туң ынчангы хоочун чолаачыларындан Хөвөмөй Сатты, Хөвөмөйни, Бүрбүнү танып алган мен. Кыжкы үеде машиналар колонна болуп алган Дагыр-Шемиден топпак ыяш, хөмүр-даш сөөртүп, малчынарже сиген, дош чедирер дээш-ле, ажил үзүлбес чүвеле болгай. Ол үеде кывар-чаар материалдарга бергедээшкин-нер турбаан.

1962 чылдың июнь айда чолаачы курузун доозуп, ынзылганы республиканың КАИ даргазы, генерал-майор Бады-Ламаның холундан алганым уттундурбас. "Сүт-Хөл" совхозтуң кол инженери Балчыр-оол Ховалыг, гараж эргелекчизи Филимонов олар чаа дооскан кижиле дээш менээ 61-67 күрүнө дугаарлыг, үрелик "ГАЗ-51" автомашинаны хүлээткен. Ону шимчедип алгаш, Шеми бажындан, Үстүү-Ишкинден хоочун чолаачылар Дакпай, Сандю, Бичелдей, Намажап олар-биле топпак сөөртүп, Өлөң-Бажының, Кызыл-Тайга эдээниң малчынарына сигенин, одаар ыяшты чедирип турганымны утпас мен.

Макар ДОНГАК.

Хууда чолаачы Сылдыс Саая. Чыңгис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

ЕЗУЛУГ ТӨЛӨПТИГ АДА

Мен бо чүүлүмге езулуг төлөптиг бир аданын ында бижири бодадым. Маңзырыкчы Шожун Монгуш шаанда Чыргакы унунга чурттап «Бажың-Тей кыдаттары» дээр эвээш санныг ктарның өг-бүлезинге төрүттүнген, оон харна алдан ажа берген, ынчалза-даа ам-даа аныаксы чарыштырар, мөгелер хүрежи дээн оюн-тогло шуут чыда калбас, албан ында барган турар. Ол ажилга ынак, кылыр дээн ажилына дегген сыяап-ла эчизинге чедирер, ол хөй үе эрттирип, чруп-шуугап-даа турбас, ажилды шынарлыг бүдү

Оон алыс дооскан тускай төлүн деткип, азырал чэртеми — садыгжы-чолаачы, Маңзырыкчы Шожун чиг эт — алгы-кеш, өлүк хүлээп езулуг мөзү-бүдүштүг, талыр мергежили база бар. Чыраа-Бажының ажилчын кооперациязына ажилдап тургаш, ада, бурунгу езу-чаңчыл хажык чокка сагыыр, доктаамал мурнакчы диртип, гере сундулуг кижиле. Казырадыр чорук-херек хүндүлел самбыразынга чуруун чер чоруур дээнде, эргүрүлчү азып турган. ны ыяап-ла сагыыр чаңчыл үнмөс дээн хүнде чер ч Шажын-чүдүлгеге берд ону ыяап-ла сагыыр. Д гак, сагыш човаачал.

Ол эрткен чылын Хову адаа талазында кыштаг туткаш, малынга чир эки шынарлыг сиген күзүн белеткеп алды. беш шоодай картошка ол

“Кажан-даа, кайы-даа целерде эркижи угаанныг, бурунгаар бодалдыг, чуртонну баштап, кадыг-бергелерге мурап муңчулбайн, алдаржыдып чор

Чыраа-Бажы ниити билигнің тарааш, бо күзүн 90 шо ортумак школазынга 30 ажыг хире чаагай картошканы алды. Кежээ, ажилчын деп моон-на илдең ышкы Эр хиндиктиг бооп түнген болганда, эр кижидыг болур-даа ужурулуг.

Тыва Республикага ларның бирги шуулганын чылдың ноябрь 18-те эрт болгаш Тываның эр улус хоойлузун хүлээп алган, чангаш ол езугаар чыл саны ноябрь айның үшкү сут хүнүн — Тываның Ад хүнү — байырлал хүнү кы чарлааны таварылга эвес. Республиканың Чазаның газы Шолбан Валерьевич оол эрлер дугайында хоой атты салган.

Кажан-даа, кайы-даа үе де эр кижиле ханы угаан бурунгаар бодалдыг, чуртонну баштап, кадыг-берлерге муңгарап муңчулбай алдаржыдып чораан. Шдан бээр экер-эрес эр ч сумуну-даа тудуп, улусту бтай берген боор чүве бол.

Маңзырыкчы Шожун Монгушка «Чыраа-Бажы» сунуң Хүндүлүг хамааты (Хүндүлүг ада) деп атты сыры чер-ле чөптүг деп сана мен. Ол — төлөптиглерниң не төлөптии-дир.

Оолак КАРА-СА «Шынның» бижикчи Чөөн-Хемчик, Чыраа-Бажы сумузу.

ДЕМНЕЖИП ӨӨРЕДИИЛИНЕР

2014 — Орус дыл чылы

1986 чылда Кызылдың күннүг педагогика институнун дооскаш, орус дыл башкызы мергежилди чедип, школага ажылдаа-бээр 27 чыл эрте берге-даа, кандыг үелер баан дээр.

2014 чыл бир онзагай чыл чугаажок, чүге дизе республика школаларында өөреникчилериниң орус дылда билим даалааш, ол айтырыгны 2013 чылдың июнь 26-ның Тыва Республиканың хуралында көдүрүп, орус дылды өөренириниң сайгаралын чогуур деңгелге болуур чедип алыры-биле 2014 чылды Орус дыл чылы кылдыр чарлаан.

Тыва Республиканың бол-Россия Федерациязының үрүне дылы орус дылдың өредилгезин сайзырадыр со-

рулга-биле ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы «Тыва Республикага орус дылдың 2014-2018 чылдарда хөгжүлдери» күрүне программанын ажылдап кылган.

Мен, бодум хуумда, үстүнде көдүрүп турар айтырыгны дыка чүүлүг деп санаар мен. Уруглар орус дылды школага өөренип турарындан аңгыда, ону номнардан номчуп, телевизордан көрүп, дыңнап турар болгай. Ынчалза-даа орус дылга аразында чугаалажыры эвээш. Ооң чылдагааны — бистиң кожуунуушта чүгле тывалар чурттап турары. Бир талазында ол эки: өөреникчилеривис төрөөн дилын эки билир, езу-чаңчылдарны сагып турар, төрөөн черчутунга ынакшылын илередип билир. Ынчалза-даа бистиң чуртувус Россия Федерациязында бактаап турар болганда, ооң күрүне дылын уруг бүрүзү чогуур деңгелге билген турар ужурлуг.

Көдээ школаларның орус дыл башкыларының ажылы белен эвес дээрзин онзаалап демдеглекседим. Школага хүнде өөредир кичээлдерге орус дылды шингээдиң алыры уругга үе-биле хемчээрге эвээш. Орус дылды өөредирин өг-бүледен эгелээр болза эки. Ясли-сад уругнуң орус дылга сонуггалын бедидер ужурлуг. Орус дылдың эге билиглерин эки

рап чораан болгаш, ажы-төлүн көдээ аалдарга өстүрүп чораан, олары школага өөренип киргеш, орус дылга бергедежи бээр таварылгалар кайы хөй. Бөгүнде-даа ыңдыг байдалдар бо-ла таваржы бээр.

Орус дылды өөредирин сайзырадырда демнежиң ажылдаары чугула деп санаар мен. Ол дээрге ада-ие, ясли-сад, школа — шуптузу-дур.

“Орус дылды өөредирин сайзырадырда демнежиң ажылдаары чугула деп санаар мен. Ол дээрге ада-ие, ясли-сад, школа — шуптузу-дур.

билир, белеткели эки уругну школага өөредирин кандыг-даа шаптараазын чок болур. Бистиң школада ыңдыг белеткели чедип алган — төрөөн-даа, орус-даа дылды эки билир уруглар эвээш эвес болуп турары өөрүнчүг. Тыва чон шаандан тура мал-маган өстүрүп амыды-

Ылаңгыя ада-иелер хостуг үезинде уругнуң орус дылды шингээдиринге дузалажып, ооң хар-назынының аайы-биле чогуур ном-дептерлерни садып берип, теле-дамчыдылгаларны кады көрүп, сайгарып, уругну бүгү талалыг деткип, ону шын хевирлээринче улуг кичээн-

гейни салыр ужурлуг. Уругну ясли-садка кирип, хүн чурумун сагыдып чаңчыктырып, кижилерге, долгандыр турар чүүлдерге хамаарылгазын шын хевирлеп, улустуң чаңчылдарында хоругларны эки билиндирер херек. Эге чаада белеткел эки-ле болза, уругга улаштыр өөренири белен, орус дылды шингээдиринге шаптараазыннар турбас.

2014 чылды Орус дыл чылы кылдыр чарлаанынга сеткилим өөрүп чор. Бо ажылдың шынарлыгын чедип алыры-биле ада-иелер, башкылар демнежиң ажылдаалыңар.

Чодураа ДОНГАК,
Самагалдайның ийи ду-гаар ортумаңк школаның директору, орус дыл болгаш чогаал башкызы.

АДА КӨРБЭЭНИН ОГЛУ КӨӨР

Эрткен неделяда Кызылдың уран чүүл колледжине композитор, аранжировщик, хөгжүм башкызы Буян-Маадыр Түлүштүн «Ал-күстүн аялгазы» деп гадыкчы кезээзи болуп ктен. Бо байырлалды ол дунуң 40 харлаанынга ту-жааткан.

Көрүкчүлөр залга сыңышпас кылдыр чыылган, чүге дизе бил-тир, республикада сөөлгү-дарда эң улуг хемчээлдиг-таш күштүг чогаалдарны-жип, орус, тыва, даштыкы-ассик композиторларның-ылдарынга аранжировканы-лып турар хөгжүмчү бо-ла-гай. Тыва Республиканың-ааның үрер хөгжүм оркест-ри, Тываның Национал оркес-ти, күрүнениң ыры болгаш-цының «Саян» ансамблиниң-ертуарын хөгжүм чогаал-ы-биле хандырып турар-мпозиторовус-тур. Оон аңгы-Буян-Маадыр Түлүш Кызыл-н уран чүүл колледжизинде-р болгаш соктаар хөгжүм-естрин удуртуп турар.

Юбилейлиг кезээде рок-тук «Уер» ыяап-ла киржир-рзин билип алган аныктар-студентилер залды долдур-рупкан. «Уерни» школачы-дар Буян-Маадыр Түлүш,-дик Тюлюш олар тургуска-н олар дыка эки билир, ын-гаш каш чылдың дургузунда-ак бөлүүнүң ырларын сеткил-чышкын-биле дыңнап чо-р. Көрүкчүлериниң болгаш-ейкичлериниң сагыш-сет-тин хандырып, оларның ынак-рганы ырлар — «Дүнеки-с», «Кара чааскаан», «Бүрү-с» дээн ышкаш ырларны-тук күүсеткен (сөзү болгаш-тазы Б.-М.Түлүштүү). Дин-

миттиг адыш каскаашкыннары-биле көрүкчүлөр өөрүп четтир-генин илередип, куспак долу-розаларны сөңнээн.

—Чогаадыкчы ажылдың ки-жилери, каш чыл эртерге-ле, чогум чонумга чүнү кылып каан мен деп айтыртынып, эрткен оруунче хая көрнүп, түңнел-ди үндүрер. Мен база 40 хар-лай бергеш, чонумга кылган ажылымны илеткеп, концер-тимни бараалгадыр сорулгам-ны күүседип турарым бо-дур. Бажыңывыска үргүлчү аялга, хөгжүм чаңгыланып турган. Миннип келиримге-ле, бажы-ңывыска пианино, 2-3 баян бар чораан. Ынчангаш эштерим-би-ле бистиң бажыңывыска, азы ачамның гаражынга гитарага ойнап, ырлажып, чогаадып ше-неп турдувус. Хөгжүмге ынак болуп өзериңге таарымчалыг байдалды тургузуп турган ада-иемге өөрүп четтиргенимни илередип, сеткилим ханызын-дан мөгейип чоруур мен.

Шынап-ла, салым-чаяанныг уругларның уран чүүл школа-зын, оон Новосибирск кон-серваториязын доосканы база ада-иезиниң болгаш башкыла-рының деткимчези дээрзи чу-гаажок.

Республикада ат-сураа ал-гаан дыка хөй кижилер ол ке-жээ Б.-М. Түлүштүн чогаадыкчы ажыл-херээнге бедик үнелелди берип, чылыг сөстөрни чугаа-лаан. РФ-тиң Композиторлар эвилелиниң Тывада салбыры-ның удуртукчузу, уран чүүл эртемнериниң доктору, Кызыл-дың уран чүүл колледжизиниң-директору Е.К.Карелина колле-газының чогаадыкчы ажылын-га ханы сайгарылганы кылып, аңаа чоргаарланып турарын өөрүшкү-биле демдеглевис-

шаан, оон ам-даа улуг чогаал-дарны манап турарын, аңаа улуг бүзүрелин илереткен.

Делегейниң «Хөөмей» төвү-

өөрүп тур мен. Буян-Маадыр-ның ада-иезинге Тыванын ал-даржыдып чоруур мындыг композитору чааап, өстүрүп,

Хөгжүм башкызы Буян-Маадыр Түлүш.

нун директору, уран чүүл эртем-нериниң доктору З.К.Кыргыс:

— Меңээ бо кезээ онза өөрүнчүг-дур, чүге дизе мээң кады өөренип чораан эжим композитор Ирбен-оол Доржуевич Түлүштүн оглу Буян-Маадыр Түлүштүн хөгжүмүн магадап дыңнадым. Адазы база талан-тылыг киж. Аңаа Алексей Боктаевич аажок ынак чораан. «Ада көрбээнин оглу көөр» деп тыва улустуң үлегер домаа бар. Буян-Маадыр ону бодунун ажыл-херээ, амыдыралы-биле төлөптүг бадыйткап чоруур деп дорт чугаалап болур. Ада-зы аажок топтуг-томаанныг, чораан-на боду ол киж. Оглу база мөзү-бүдүштүг, хүндүлүг башкы, шыырак дээн композитор болганынга канчап өөрүвес боор. Сеткилим ханызындан

кижизидип кааны дээш мөгөөр ужурлуг бис.

Композитор Кара-Кат Оор-жак:

— Ирбен-оол Доржуевич — онзагай талантылыг композитор. Ооң-биле бо-ла училищеге 1960 чылдарда кады өөренип чордувус. Доозуптарывыска мени — Бай-Тайганың, а Ирбен-оол Доржуевичини Ханда-гайтының уругларның музыка школаларыңче директорладып чорудупкан чүве. Ам ол шко-ла И.Д. Түлүштүн адын эди-леп турары өөрүнчүг. Эживис аравыста ам чок-даа бол, оон оглу Жорж Бизе дээн ышкаш делегей чергелиг хөгжүм клас-сиктериниң операларыңга увер-тюраларны дидими-биле бижип турары чоргааранчыг-дыр.

ТР-ниң Дээди Хуралының

(парламентизиниң) даргазының хүндүлел бижиин ол кезээ Буян-Маадыр Түлүш алды. Көрүкчүлөр, бистер, алдарлыг атты тыпсыр боор деп идегеп манап ордувус. Ол хире улуг хемчээлдиг хөгжүм чогаалда-рын бижип, хөй оркестрлер-биле ажылдап, рок-бөлүктү удуртуп, уран чүүл колледжи-зинде башкылап чоруур хүн-дүткелдиг ажылдакчы алдарлыг атка төлөптүг болбаска, кым төлөптүг боор деп бодап, шала өкпелексер ордувус. Тываның Композиторлар эвилели азы күрүне филармониязы шагда-ла бо аныяк кижини деткир турган, кандыг-даа бедик атка ол төлөптүг ышкажыл. Кы-лып турар ажылдарының хем-чээли ол хире улуг. Че, ам канчаар, Б.-М. Түлүш ам-даа чонун чаа-чаа, чараш аялгала-ры-биле, хөгжүм чогаалдары-биле өөртүр, чедиишкиннер оон мурнунда, ынчап кээрге, алдар-хүндү, чоргаарал кай-даа барбас, ону бүргөп келир хүнү ырак эвес.

Буян-Маадыр Түлүштүн хөй талалыг талантызын ол кезээ улам хандыр танып, билип ал-дывыс. Салым-чаяанныг кижидеки салым-чаяанныг болур дижири-ле чөп, ол башкы, композитор, аранжировщик, дири-жер боордан аңгыда, чараш үннүг ыраажы-дыр. Авазының төрөөн чери Баян-Талага турас-кааткан чараш ырның (сөзү Клара Доржууну) баштайгы күүселдезин магадап дың-надывыс. Моон сонгаар-даа композиторнуң чараш ыры, хөгжүмү чаңгыланып, чүректер-ни чалгынналдырып-ла турар болзунам.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чуруктуу Татьяна БАЙЫНДЫ тырттырган.

Байыр чедириишкини

Барың-оол Шаңгыр-оолович биле Сендиңмаа Доржуевна Ооржактарның өг-бүлө тудуп, кады чурттаан-дан бээр, 2013 чылдың ноябрь 23-те Баян-Тала суурунга 45 чыл болган юбилейлиг өг-бүлө байырлалынче, ырак-чоокта чурттап чоруур төрөл чонунга дыңнатпышаан, дараазында шүлүк одуругларын тураскааттым.

ООРЖАКТАРГА ЙӨРЭЭЛДЕРИМ

Өртемчейде Ава-Бурган чаяп кааны
Өйлүг чурттаар, хүндүткелдиг назын өйүн
Төрзөн чурттуг, төрөл чонун аразына
Төөгүге артар кылдыр чурттаңар-ла!

Казыргыга бөөлдеткен камгыыл ышкаш,
Черден дээрже ужуку дег, чалыы чылдар
Карактарга көстүгүлөп келгилээрге,
Черге чедир мөгөйгилеп магадаңар.

Салбак чажын чарнын куду салып алган,
Чаагында ойбалчыңаан сыртылааштыг,
Онза, чараш сени көргөш, Ооржак оглу,
Оттуг чүрээм чүгүлө сөңзү сөңневичик.

Ада-иен, төрөл чонун чагыларын,
Артал болбас сагылдарын күүседип,
Аал-чурт баштаар, ада эжиң сөзүн дыңнап,
Ажыл-ишчи эне адың алдаржыттын.

Алдан артар, хемнер кежип уламчылаан,
Амыр эвес чуртталгага торулбайн,
Ажы-төлдер өөнөрүн дөрү долу,
Азыраан мал өдээрде сыңышпайн тур.

Курайлап каап, ачы-буян алгал турда,
Куда-дойда ошкажышкан хүнүңерден
Дөртөн беш чыл байырында дойлап келген
Төрөл чоннар дөргө саадап шайлазыннар!

Төрө херээ уштап-баштап буян кылган,
Төөгүдө балаттынмас изи арткан,
Ада өгбө ханы дамчаан Ооржактарга
Аас-кежик, кадыкшылдан күзеп каайн.

Сарыг-оол Санчы. Улуг өгбөзи — акызы, каты.

Баян-Тала суур.

Автордан: Барың-оол Ооржак — «Хаа» мөгө Чам-бал-оол Кууларның хан салгакчызы. Сендиңмаа Сат — Даа кожуунун чагырыкчызы, Куулар Чымба ноянның (Ашак ноянның) хан салгакчызы.

Ноябрьның 17-де Кара-Хөлдүн хоочун чолаачызы, кырган-ачавыс, честевис, акывыс **Андрей Сайын-оолович Донгак** 60 харлаар.

Ажыл-ишке, ажы-төлге ажаанзырааш,
Алдан харның келгенин-даа эскербедиң,
Арат-чонга бо хүнге дээр бараан болуп,
Ада-өгбө чуртун ээлзэн чурттап чор сен.

Берт-кадыр Алаш дургаар оруктарга
53-тү, УАЗ-икти мунуп келдиң,
36 чылдар дургу чолаачылааш,
Үлөгөрлиг хоочун чолаачы атка четтин.

Демир хөлгөң чаңгыс-даа хүн туруп көрбээн,
Тээли — Кызыл аразында чонун сөөрткен,

Чурт чанган ажы-төлдү, дуңмаларны
Шуптузун-на уткуп-удеп сөөртүп келдиң.

Кылыр ижиң база катап эндерилген
Кырган-ача хүлээлгезин күүсептишаан,
Дуңмаларга, чуржааттарга улуг ада, честе болуп,
Дузалажып үнчүп-киржиң чурттап чор сен.

Назы-өйүнүң хүндүткелди алдан харның
Артын кырлап, бединдиве үнүп келдиң.
Арты-чарты кандыг эвес харап көрүп,
Ам-даа хөй чыл чурттаарыңны йөрээп тур бис.

Ажы-төлү, кенээтери, күдээлери, чуржааттары, дуңмалары.

Башкыдан удуртукчуга чедир

Станислав Маадыр-оолович Сарбаакай — бөдүүн күш-культура башкызындан Чаа-Хөл кожуунун өөредилге эргелек-чизинге чедир кызымак ажылдап, удуртулганың чада аайы-биле депшип чоруур аныяк удуртукчуларның бирээзи. Ол 1985 чылда Чаа-Хөл ортумак школазын дооскаш, улаштыр Красноярск крайның башкы институтунче өөренип кирип алгаш, шериг албан-хүлээлгезин Германияга эрттиргеш, өөредилгезин улаштырып, чедиш-кинниг дооскан.

Күш-ажыл намдарын күш-культура башкызы болуп эгелээш, Чаа-Хөлдүн элээди болгаш бичии уруглар спорт школазының директорунга томуйлаткан. Октаттыгын турган дөрт аал чурттаар бажыңны коллективтин күжү-биле кожуунун спортка хандыкшылдыг оолдар, уругларынга хостуг үезин чөптүг ажылаары-биле баштайгы спортчу орукту кылган. Аныяк-өскенни спортка сонуургалдыг болурун кижизидери-биле хостуг хүрешке М.М.Чадамба, М.И.Сарыым-оол, С.С.Ондар, шыдыраага М.О.Наксыл, хаакка А.Ч.Маады

олар үлүг-хуузу кириген.

Станислав Маадыр-ооловичиниң удурткан демниг коллективни Чаа-Хөл ортумак школазының интернадының чөмөннөр чериниң батареялары доңуп каарга, түр үеде ажылдавайн турган оран-саваны школань, кожуунун удуртулга черлеринден каш удаа ээрежиң тургаш, чөпшээреткеш, септеп-селип, чаа бажыңче көшкен. Чаа септеттинген оран-савазы школа-биле тудуш болгаш, башкыларга-даа, өөреникчилерге-даа таарымчалыг болган.

Бергелер канчап турбас боор. Баштайгы ажылдап эгелзэн үелеринде маргылдааларже өөреникчилер чедирер машина-техника талазы-биле айтырыг бо-ла тургустунуп келир турган. Кыштың соогунда, чайның изиинде ада-иениң деткимчези-биле школань адын камгалаары-биле чоруп турган. Спорт школань башкылары Россия, республика чергелиг шыырак дээр спортчуларны белеткеп кижизидип турар.

Кызымак башкының күш-ажылын Чаа-Хөл кожуунун удуртулга чери үнелеп көргөш,

2008 чылда тус черниң кожуунун өөредилге эргелелин башкаары-биле томуйлаан.

Станислав Маадыр-ооловичиниң өөнүн ишти — база башкы. Ол хөй чылдарның дургузунда эге класс башкызы болуп ажылдап чоруур. Олар 1 оолдуг, 1 кыстыг. С.М.Сарбаакай — удуртулганың болгаш чон-биле ажылдаарының арга-шинээн шингээдип ап, улуг кижилериниң, эш-өөрүнүн арга-сүмезин кончуг эки үнелеп, ажыл-ижинге мергежиң, школа, садик коллективтериниң, кожуунун баштаар черлериниң идегелин бодунун күш-ажылы-биле шынзыдып, ажылы дээр харысалганы кошкатпайн, чаартылгаларны кылып, алыс черле башкы кижилер болгаш, эртенги хүннү угаап-билип чоруур удуртукчу. Ынчангаш өөредилге эргелелиниң болгаш кожуунун хөгжүлдизинге боду ышкаш аныяк салгалды шын орукче углап, ам-даа үлүг-хуузу кирип, ажылынга чедишкинниг болурун күзедим.

Александр ЧИГДЕН.

Чаа-Хөл суур, Чаа-Хөл кожуун.

ФИНАЛЬНАЯ РАСПРОДАЖА

скидки до

70%

2013 год
+ дополнительная скидка 13%

22 и 23 ноября

С УТРА ДО НОЧИ

Абакан

Хакасская, 55 Щетинкина, 2

Некрасова, 31, лит. А

Кызыл, Тув. добровольцев, 2

585

бесплатная телефонная линия

8 800-5555-585

www.gold585.ru

УЧАСТНИК ОБМЕН СТАРОГО ЮВЕЛИРНОГО ИЗДЕЛИЯ
«Предложение действует в ювелирной сети «585» с 22 ноября 2013 года в соответствии с решением работы магазина. «585» предоставляет на обмен на золото 585 пробы ювелирные изделия: кольца, серьги, браслеты, цепочки, кулоны, подвески, броши, значки, и т.д. «585» предоставляет скидку в размере 13% от стоимости нового изделия. Скидка предоставляется последовательно. При обмене старого ювелирного изделия на новое, стоимость нового изделия при покупке должна быть не менее, чем стоимость старого изделия. Информация о магазине и акциях, существующих в ювелирной сети «585», в «585» и на официальном сайте «585» (www.gold585.ru) по телефону 8-800-5555-585.

Чарлал

Эки хөмүр садып тур бис. Бажыңыңа сөөртүп бээр. Өртөз бир тоннада—2350 акша. Харылзажыры: 89235456021.

ДОШ КЕЖИГЛЕР АЖЫТТЫНАР

Республика девискээринде 6 дош кежиглерин ажыдары көрдүнүп турар.

Олар дээрже Кара-Хаак, Тожу, Улуг-Хем кожуунда Эйлиг-Хем, Каа-Хем кожуунда Сарыг-Септен Балгазынче болгаш Кунгуртугже баарда Каа-Хемни кежир, а ол ышкаш Эржей-Сизим аразында кежиглер-дир. Панда көрдүнгенин езугаар алырга, дош кежиглерни 2013 чылдың декабрь төнчүзүндө ажыдар.

Доштуң кылынын хемчээр-ри-биле суг объектилеринде доштуң картын шинчилеп дооскан. Ол шинчилелдин көргүскени — Чагытай хөлдө дош дески доңмаан-даа болза, чүгүлө 5-7 см четкен. Өске улуг-улуг хемнерде болгаш суг хөөлбектеринде дош көзүлдүр доңмаан. Улуг сооктуң чогуңдан суг объектилеринде чеңнер ам-даа батпышаан.

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын органиастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунун 14 чүүлүңгө дүүштүр суг

объектилеринге кижилер айыыл чок чоруун ханды оларның амы-тынын бажыңыңа кадыкшылын камгалаар ол ышкаш массалыг дыйыңга байдалдарны зары болгаш ыңдыг чер дерири тус чер ужуру айтырылгарга хамаар Муниципалдыг тургузуг суг объектилеринге кижилер айыыл чок чоруун дыйарынче угланган хөмүрлери тус чер бот-башка органнары баш удур ажы кылыр болгаш саң-хөө кимчезин тургузар ужуру Хамаатыларның айыыл чоруун хандыраар сорулга чөпшээреттинмээн чөдөндө доштап кежер чөдөндө болдурбазының хайгаар тургускан. Дош кырыңче тотранспорттуң болгаш килерниң үнөр чоруун хөмүр демдектерни болгаш дыйгаларны азарын муниципалдыг тургузугларның күүс-ерге-чагырга органнары сүмелээр талазы-биле ачар чоруп турар.

ХК болгаш ОБ агентта

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05, Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94, телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7230. Чагыг 134. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаньның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкина болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытыгын саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылганы дээр авторлар боттары харылаар.